

KARJALAN KIELEN SANAKIRJA

Sanaston keruu

Karjalan kielen sanavarojen tieteellistä keruuta on Suomessa harrastettu hiukan yli sata vuotta. 1800-luvun kerääjistä on ennen muita mainittava Arvid Genetz, Theodor Schvindt ja K.F. Karjalainen. Genetz julkaisi ensin pienen ns. eteläkarjalaan kuuluvan Suojärven murteen sanaston (aines kerätty 1867, ilm. 1870), myöhemmin laajahkot - noin 4 500 hakusanaa kummassakin - karjalais- ja aunukselaissanastot (aineokset kerätty enimmäksi osaksi 1871, julk. 1880 ja 1884). Museomies ja kotiseuduntutkija Th. Schvindt sanasti kesällä 1882 seitsemässä Tverin läänin karjalaiskylässä; hänen 5 067 hakusanaa käsittävän sanakirjansa käsikirjoitus jäi julkaisematta. Myöhemmin obinugrilaisten kielten ja kansojen tutkijana tunnettu K.F. Karjalainen keräsi kolme suurehkoa sanastoa: v. 1894 Vie-
nan (Arkangelin) läänissä noin 10 000 sanalippua, seuraavana vuonna Tverin läänissä yli 10 000 sanalippua ja 1897 Aunuksen läänin pohjoisosassa eteläkarjalaisessa Rukajärven pitäjässä noin 8 400 sanalippua, eli yhteensä noin 30 000 sanamuistiinpanoa.

Seuraavalla vuosikymmenellä, vuonna 1908, aloitti karjalan kielen järjestelmällisen sanastuksen Edvard Vilhelm Ahtia, jonka ansiot karjalan sanavarojen tallentamisessa ovat suuremmat kuin kenenkään toisen. Vuosina 1908-23 hän keräsi Suojärven sanaston, jonka hän vielä muokkasi ja tarkisti vuosina 1949-51. Ahtian Suojärven sanastossa on noin 57 000 sanalippua. Vuoden 1921 lopulla Ahtia alkoi kerätä sanatietoja Aunuksenkaupungin lähiympäristöstä, Nekkulan ja Riipuskalan kunnista, Suomeen saapuneilta pakolaisilta. Tämä työ, jonka tulos oli noin 35 500 sanalippua, valmistui 1925. Mutta jo edellisellä vuonna Ahtia oli käynyt käsiksi uuteen tehtävään: Keski-Aunuksessa olevan laajan Säämäjärven pitäjän murteen sanastukseen. Kielenoppaita - Suomen rajan yli tulleita pakolaisia - hänellä oli kuudesta Säämäjärven kylästä. Sana-aineksen keruu-

ta kesti vuoteen 1936. Kun Ahtia vihdoinkin v. 1949 sai päätökseen Säämäjärven sanaston laajan arkistoteknisen muokkaus- ja tarkistustyön, nousi sanalippujen määrä 163 500:aan. Ahtian Säämäjärven sanakokoelma on ylivoimaisesti laajin Suomen arkistoissa oleva yhden paikallismurteen sanasto. Lehtori Ahtian neljän vuosikymmenen aikana keräämät ja järjestämät karjalan sanojen muistiinpanot käsittävät yhteensä 256 000 sanalippua. On erityisesti syytä tähdentää Ahtian muistiinpanojen foneettista tarkkuutta samoin kuin runsasta fraseologiaa ja osuvia merkitysten selityksiä.

Myös Juho Kujolan karjalaiskeräelmät ovat laajat ja arvokkaat. Kujola, jonka ansiosta lyydin kielen tuntijana ja tallentajana kertovat hänen julkaisemansa lyydiläismurteiden sanakirja (1944) ja tekstikokoelma (1934), keräsi v. 1905 aunukselaismurteisen kotipitäjänsä Salmin sanaston (5 000 sanalippua, niissä erinomainen fraseologia). Myöhemmin Kujola jatkoi kielitieteellisiä tallennustöitä Novgorodin läänin Tihvinän (1910) ja Valdain (1911) sekä (1912-13) Tverin läänin karjalaiskylissä. Kujolan muistiinpanoille (Novgorodin ja Tverin lääneistä yhteensä yli 20 000 sanatietoa) on tunnusomaista foneettinen tarkkuus ja eri murteiden äänneopillisten ja morfologisten piirteiden yksityiskohtainen vaarinotto.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen suomalaisilla tutkijoilla ei ollut mahdollisuuksia päästä Itä-Karjalaan aineista keräämään. Tallennustyötä tehtiin rajan sulkeuduttua sekä Suomen puoleisissa karjalankielisissä pitäjissä että Suomeen ensimmäisen maailmansodan aikana ja sen jälkeen tulleiden Itä-Karjalan pakolaisten parissa. Siihen osallistuivat paitsi edellä mainittua E.V. Ahtiaa mm. seuraavat henkilöt: Elvi Erämetsä (eri puolilta kielialuetta 2 345 sanalippua kasvinnimiä), Eino Leskinen (etenkin Tulemajärven, Impilahden ja Jyskyjärven murteista, 10 500 sanalippua), Elma Leskinen (Suistamo, Uhtua, Impilahti, yht. 3 400 sanalippua), Tahvo Liljeblad-Luosto (Tunkua, 5 600 sanalippua), Mikko Melkku (Vitele, 7 000 sanalippua), R.E. Nirvi (Suistamo, 11 200 sanalippua), Martta Pelkonen (Salmi, 4 600 sanalippua), Hannes Pukki (Pistojärven ja Petsamoon 1870-luvulla muuttaneiden kiestinkiläisten sanastot, 8 000 sanalippua), Aimo Turunen (Ilomantsi, 2 600 sanalippua) sekä

Sortavalan seminaarin Karjalassa syntyneet opiskelijat Nikolai Kiirikki (Rukajärvi, 4 150 sanalippua), Mikko Kontu (Viitele, 3 250 sanalippua) ja Yrjö Pirhonen (Vuokkiniemi, 2 500 sanalippua).

Tärkeänä lisänä karjalan kielen tuntemukseen on vielä se 64 000 sananlaskun kokoelma, joka kertyi v. 1933 Karjalaisen osakunnan ja Sanakirjasäätiön järjestämän kilpailun tuloksena (suurimmat kokoelmat: Impilahdelta 18 667, Suistamolta 16 088, Salmista 7 437 ja Ilomantsista 6 902 sananlaskua).

Myös jatkosodan aikana ja sen jälkeisinä vuosina tuli kokoelmiin lisiä. Tärkeimmät ovat ne sanastot, jotka Aulis Ojajärvi pani muistiin v:n 1944 alkupuolella eteläkarjalaisessa Selkin kylässä ja sodan päätyttyä pakolaisleireillä ja muualla Suomessa Porajärven karjalaisilta (yht. 6 000 sanalippua).

Sanakirjatyön uudelleen alettua v. 1955 ovat Karjalan kielen kokoelmat karttuneet yli 40 000 sanalipulla, jotka enimmäkseen edustavat pohjoiskarjalaisia ja tverinkarjalaisia murteita. Tästä määrästä enin osa on Helmi ja Pertti Virtarannan muistiinpanemaa; he ovat tehneet tallennustyötä v:sta 1951 lähtien Suomessa ja Ruotsissa asuvien Itä-Karjalan pakolaisten parissa ja Suomussalmen karjalaiskylissä Kuivajärvessä ja Hietajärvessä sekä v:sta 1957 alkaen myös Neuvosto-Karjalassa ja Kalininin (ent. Tverin) alueen karjalaisella kielisäätekeellä. Lisäksi ovat sanakirjan toimitukseen kuuluneet Esko Immonen ja Heikki Leskinen kumpikin keränneet v. 1956 n. 4 000 sanalippua, edellinen Suomussalmen karjalaa, jälkimmäinen Vuokkiniemen murretta Etelä-Pohjanmaalla asuneiden pakolaisten luona. - Viime vuosina on sanastettu myös Pertti Virtarannan teoksia "Vienan kansa muistelee" (1958), "Juho Kujo-la, karjalan ja lyydin tutkija" (tekstiosa, 1960), "Lähisukukielten lukemisto" (karjalan osa, 1967) ja "Kultarengas korvaan. Vienalaisia satuja ja legendoja" (1971). On ryhdytty myös valikoiden sanastamaan Suomen kielen nauhoitearkiston karjalaisesta aineksesta litteroituja, vielä julkaisemattomia murretekstejä.

Kaiken kaikkiaan karjalan kielen arkistossa on tätä nykyä yli puoli miljoonaa sanalippua. Tähän on laskettu mukaan

myös ne sanapoiminnot (yht. noin 46 000 sanalippua), jotka 1930-luvulla sanakirjan silloinen toimitus teki eri tutkijain (mm. Jalo Kaliman, Heikki Ojansuun, Martti Rapolan ja Y.H. Toivosen) vuodelta 1921 olevista muistiinpanoista, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston karjalaisista kokoelmista ja painetusta kirjallisuudesta, etenkin Eino Leskisen toimittamista "Karjalan kielen näytteistä" ja Suomen kansan vanhojen runojen osista I: 1-4 (Vienan läänin runot), II (Aunuksen, Tverin- ja Novgorodin-Karjalan runot) ja VII: 1-5 (Raja- ja Pohjois-Karjalan runot).

Sanakirjatyön vaiheita

Karjalan kielen sanakirjan ajatus syntyi 1890-luvulla. Kirjoitustyö uskottiin kolmen laajan karjalaissanaston kerääjälle K.F. Karjalaiselle. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteerin F.W. Rothstenin 16.12.1897 laatimassa "Luettelossa tärkeimmistä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimesta tätä nykyä painossa, tekeillä tai hankkeissa olevista teoksista ynnä tiedon-antoja niitten arvatuista kustannuksista" onkin jo "sanakirjallisten teosten" seitsemäntenä numerona "Karjalan murteiden sanakirja, tekeillä filos. kand. K. Karjalaisella. Maksanee, tutkimusretkien kustannukset lukuun otettuna, vähintään 25,000 m". Ja Seuran vuosikertomuksessa 1898 (16.3.) mainittiin tekeillä olevien teosten joukossa "'Karjalan murteiden sanakirja' filos. kand. K. Karjalaisella, joka tähän koskevia keräyksiä ja tutkimuksia varten on v. 1894 oleskellut Vienan läänissä, v. 1895 Tverin läänissä ja v. 1897 Aunuksen läänin pohjoisosassa. Teokseen on laskettu tulevan, sitten kuin kaikkien karjalan ja aunuksen murteiden sanavarat on saatu tutuksi, n. 20 000 eri sana-artikkelia". Yritys ei kuitenkaan päässyt edes alkuun, kun Karjalainen 1898 lähti Suomalais-ugrilaisen Seuran pitkäaikaisena stipendiaattina kauas ostjakimaille.

Karjalan sanakokoelmien jatkuva kasvu piti sanakirjahan-
ketta yhä vireillä. Vihdoin vuonna 1930 Suomalaisen Kirjalli-

suuden Seuran palvelukseen palkattiin "vakinainen henkilö, jonka tehtäviin kuuluu kesäisin suorittaa sanastustyötä joko karjalaisten pakolaisten avulla tai suomenpuolisilla karjalankielisillä alueilla sekä talvisin suunnitella, johtaa ja suorittaa sanakirjan esitöitä ja toimittamista". Toimeen valittiin karjalan kieleen perehtynyt Eino Leskinen. Hänen johdollaan työ pääsi pian hyvään vauhtiin. Jatkettiin, entistä tehokkaammin, sanaston keruuta eri puolilla Suomea asuvien karjalaisten parissa. Sanastettiin jokseenkin kaikki saatavissa olleet karjalan kielestä tehdyt muistiinpanot ja painetut kielennäytteet (joista tärkein Leskisen 1932-36 julkaisema "Karjalan kielen näytteitä", I - III) sekä valittuja osia arkistojemme karjalaisista perinnemuistiinpanoista.

Jo vuonna 1933 oli sanakirjan kirjoitustyökin käynnissä. Vuoteen 1938 mennessä oli Eino Leskisen laatimaa käsikirjoitusta valmiina noin 350 foliosivua (alusta sanaan bapka). Mutta sota ja sitä seurannut taloudellinen lama keskeyttivät karjalan sanakirjan valmistelut.

Kokoelmat siirrettiin v. 1942 Sanakirjasäätiön huostaan. Luovutuspäätöksessään Suomalaisen Kirjallisuuden Seura toivoi Sanakirjasäätiön löytävän keinoja karjalaisten sanakirja-ainesten täydentämiseen ja julkaisemiseen. Näitä keinoja löytyi vasta toistakymmentä vuotta myöhemmin. Vuonna 1955 perustettiin nimittäin nelihenkinen karjalan kielen sanakirjan toimitus, päätoimittajana Pertti Virtaranta, sen jälkeen kun valtion humanistinen toimikunta - lähinnä silloisen puheenjohtajansa Paavo Ravilan ansiosta - oli myöntänyt tarvittavat varat. Tästä eteenpäin sanakirjan toimitustyö on voinut keskeytyksettä jatkua humanistisen toimikunnan ja (v:sta 1964 alkaen) opetusministeriön myöntämillä varoilla. Kun kymmenien eri kerääjien sanastot oli ensin yhdistetty yhdeksi aakkoselliseksi kokoelmaksi, alkoi kirjoittaminen.

Sanakirjan laadinnassa yhtenä pääpyrkimyksenä on ollut hyvä luettavuus, ts. että sitä voivat vaivatta lukea muutkin Karjalan kulttuurista kiinnostuneet kuin kielentutkijat. Sen vuoksi ja myös taloudellisista syistä useimpien muistiinpanijain tarkekirjoitusta on suuresti karkeistettu sanakirjan johdannossa (sivuilla LXXIX - CI) yksityiskohtaisesti selvitettyjen

periaatteiden mukaan. Samasta syystä - ja suomea osaavaa käyttäjää silmällä pitäen - sana-artikkelin hakusanaksi on otettu se muoto, joka on pohjoiskarjalaisten murteiden mukainen. Kansanperinteen tutkijoita ajatellen sanakirjaan on otettu runsaanlaisesti kokoelmissa olevaa etnografista ja folkloristista ainesta: esineiden ja työtapojen kuvauksia, uskomuksia, sananlaskuja, arvoituksia, itkuvirsien sanastoa. Esimerkistöä eli fraseologiaa on otettu mukaan runsaanlaisesti.

Sanakirjan aines kussakin artikkelissa on esitetty merkitysryhmittäin seuraavassa järjestyksessä:

varsinaiskarjalaiset esimerkit, ensin ns. pohjoiskarjalasta (Kieretti, Oulanka, Kiestinki, Vitsataipale, Pistojärvi, Uhtua, Vuokkiniemi, Suomussalmen Hietajärvi ja Kuivajärvi, Kontokki, Kostamus, Jyskyjärvi, Paanajärvi, Usmana), sitten ns. eteläkarjalasta (Tunkua, Suikujärvi, Repola, Rukajärvi, Paatene, Mäntyselkä, Porajärvi, Ilomantsi, Korpiselkä, Suojärvi) ja kolmanneksi Kalininin (ent. Tverin), Tihvinän ja Valdain kielisaarekkeista;

aunukselaiset eli "livvinkieliset" esimerkit (Suistamo, Impilahti, Salmi, Tulemajärvi, Munjärvi, Säämäjärvi, Vieljärvi, Vitele, Kotkatjärvi, Nekkula-Riipuškala).

Sanakirja on tarkoitettu julkaista kuutena 600 - 700 kaksipalstasivua käsittävänä osana Suomalais-ugrilaisen Seuran Lexica-sarjassa. Tähän mennessä (toukok. 1975) työ on edistynyt seuraavasti:

I osa, johdanto ja kirjaimet A-J, CVI+576 sivua, ilmestyi 1968;

II osa, kirjain K, 591 sivua, ilmestyi 1974;

III osa, kirjaimet L-N, käsikirjoitusta on valmiina yli puolen välin;

IV, V ja VI osa, kirjaimet O-Ö, työ aloittamatta.

Karjalan kielen sanakirjan päätoimittajana on professori Pertti Virtaranta (v:sta 1955), toimitussihteerinä maisteri Helmi Virtaranta (1955-) ja leksikografeina maisterit Raija Koponen (1966-), Marja Lehtinen (1966-) ja Pirkko Poutanen (1971-). Aikaisemmin ovat toimitukseen lisäksi kuuluneet maisteri Esko Immonen (1955-58), maisteri Matti Jeskanen (1963-68), tohtori Eero Kiviniemi (1958-69), professori Heikki Leskinen

(1955-62) sekä apulaisprofessorit Matti Pääkkönen (1958-63) ja Tauno Särkkä (1964-66, 1969).

1/ kissa. 2/ voitelee siistien
3/ vieras 1.
Nuoltti
-ten -liu
N. nuolla. nuolttas
(sumet) maasta.
Kiss. Kaži nuol-
to kähäli ittšeh
da ottšah tšod-
riu; goštui tulo.
1/ uskom. 1.
Nuoltti nuolten,
toine nuolten,
keskikohtu
näbläten "ra.
naup. - niin haluk.
Maasti
(jätth.)
SÄÄMÄJÄRVEN
E.V. AHTIAN
1928-9

E.V. Ahtian sanalippu Säämäjärven sanasta nuolta; Karjalan kie-
len sanakirjaan se karkeistetaan seuraavasti: kaži kissa nuoloo
kähälii ittšeh da ottšah tšodriu voitelee siistien, goštu vie-
ras tuloo (uskom.). puoli vuolten, toine nuolten, keskikohtu
näbläten (näin halukkaasti otetaan hyvä tyttö miniäksi; sp.).